

ŁUKASZ JAN KORPOROWICZ

Uniwersytet Łódzki

NAJSTARSZE ANGIELSKIE TŁUMACZENIE
'INSTITUTIONES' JUSTYNIANA

1. WPROWADZENIE

Znajomość źródeł prawa rzymskiego jest konieczna do formułowania wyważonych opinii na jego temat. Współcześnie często podnosi się, że znajomość języka łacińskiego nie jest już tak powszechna. To z kolei uniemożliwia właściwe rozumienie starożytnych źródeł, a w konsekwencji rodzi potrzebę wydawania ich tłumaczeń. Choć problem słabej znajomości języków starożytnych jest współcześnie faktem, nad którym dużo się dyskutuje, trzeba powiedzieć, iż nie może być on traktowany jako jedyna przesłanka uzasadniająca wysiłki translatorskie. Źródła prawa rzymskiego tłumaczone są od dawna. W wielu krajach wielokrotne przekładanie tych samych źródeł było i jest powszechne. Taką sytuację można zaobserwować w kręgu kulturowym języka angielskiego. Dla przykładu, *Institucje* Justyniana, które stanowić będą przedmiot poniższych rozważań, tłumaczone były na język angielski w XIX i XX w. dziewięciokrotnie. Autorami tłumaczeń byli Thomas

Collett Sanders¹, William Grapel², Thomas Erskine Holland³, Thomas Lambert Mears⁴, John Baron Moyle⁵, James Williams⁶, Samuel Pearson Scott⁷, J.A.C. Thomas⁸, Peter Birks i Grant McLeod⁹. Angielska historia tłumaczeń *Institutiones* Justyniana rozpoczęła się jednak dużo wcześniej. Już w roku 1756 George Harris opublikował *D. Justiniani Institutionum Libri Quatuor. The Four Books of Justinian's Institutions, translated into English with Notes*¹⁰.

2. GEORGE HARRIS

Autorem pierwszego angielskiego tłumaczenia *Institucji* był George Harris¹¹. Urodził się w Westminsterze w 1721 r. Część swojej młodości spędził prawdopodobnie w Walii u boku swego ojca. John Harris objął w roku 1729 urząd biskupa diecezji Llandaff¹². Na kilka miesięcy przed

---

¹ *The Institutes of Justinian with English Introduction, Translation, and Notes*, trans. TH. COLLETT SANDERS, London 1853.

² *The Institutes of Justinian with the Novel as to Successions*, trans. W. GRAPEL, Calcutta-Cambridge 1855.

³ *The Institutes of Justinian Edited as a Recension of the Institutes of Gaius*, trans. TH. ERSKINE HOLLAND, Oxford 1873.

⁴ *The Institutes of Gaius and Justinian, the Twelve Tables, and the CXVIIIth and CXXVIIth Novels, with Introduction and Translation*, trans. T. LAMBERT MEARS, London 1882.

⁵ *The Institutes of Justinian*, trans. J.B. MOYLE, Oxford 1883.

⁶ *The Institutes of Justinian. Illustrated by English Law*, trans. J. WILLIAMS, London 1883.

⁷ *The Civil Law Including the Twelve Tables, the Institutes of Gaius, the Rules of Ulpian, the Opinions of Paulus, the Enactments of Justinian, and the Constitutions of Leo, Cincinnati* 1932.

⁸ *The Institutes of Justinian. Text, Translation and Commentary*, trans. J.A.C. THOMAS, Cape Town 1975.

⁹ *Justinian's Institutes*, trans. P. BIRKS, G. MCLEOD, Ithaca, NY 1987.

¹⁰ Oxford 1756.

¹¹ Na temat G. HARRISA por. S. LEE, *Harris, George (1722-1796)*, [w:] DNB, XXV, s. 2.

¹² L. THOMAS, *Harris, John (1680-1738), bishop of Llandaff*, [w:] *Dictionary of Welsh Biography*, London 1959 (<http://wbo.llgc.org.uk/en/s-HARR-JOH-1680.html>; dostęp 18 kwietnia 2018 r.).

śmiercią ojca, w czerwcu 1738 r., G. Harris został immatrykulowany do kolegium Oriel w Oxfordzie. Następnie, w roku 1745 uzyskał stopień bakałarza prawa, zaś w roku 1750 doktora prawa¹³. W tym samym roku (23 października) przyjęty został w szeregi londyńskiego Kolegium Adwokatów, gdzie rozpoczął praktykę adwokacką. W trakcie swojego wieloletniego członkostwa pełnił różnorakie funkcje administracyjne: w latach 1763-1764 był odpowiedzialny za prowadzenie rejestrów stowarzyszenia, w latach 1765-1766 był bibliotekarzem, zaś dwukrotnie, w latach 1767-1770 oraz 1781-1782 pełnił urząd skarbnika Kolegium¹⁴. Ponadto był zaangażowany w działalność administracyjno-sądową wielu anglikańskich diecezji. W nekrologu cywilisty opublikowanym w *The Annual Register* odnotowano, że sprawował on urzędy kanclerza diecezji Durham, Hereford oraz Llandaff, jak również urząd komisarza dla Essexu, Hartforshire i Surrey¹⁵. Do listy tej jeden z późniejszych autorów dołącza jeszcze sprawowanie urzędów kanclerza w diecezjach Bangor oraz Winchester¹⁶. Powierzone mu zadania G. Harris wykonywał niemalże w każdym przypadku do swojej śmierci¹⁷.

Mówiąc o działalności adwokackiej, należy zauważyć, że w zbiorach archiwalnych zachowała się pewna grupa opinii prawnych sporządzonych przez G. Harrisa. W większości dotyczą one spraw kościelnych, przede wszystkim obsady urzędów. W posiadaniu biblioteki Lambeth Palace – siedziby arcybiskupów Canterbury – znajdują się trzy takie opinie. Pochodzą one z lat: 1770/1771, 1784 i 1787¹⁸. W katalogu National Archives odnaleźć można z kolei informacje o dwóch innych opiniach. Jedna z nich, dotycząca kościoła parafialnego w Sigglesthorne, musiała powstać na potrzeby arcybiskupstwa Yorku w roku 1764¹⁹. Druga znaj-

---

¹³ CH.L. SHADWELL, *Registrum Orielense. An. Account of the Members of Oriel College, Oxford*, II, London 1902, s. 94.

¹⁴ G.D. SQUIBB, *Doctors' Commons. History of the College of Advocates and Doctors of Law*, Oxford 1977, s. 192.

¹⁵ *The Annual Register for the Year 1796. Chronicle*², London 1807, s. 14-15.

¹⁶ *Chancellors of the Diocese of Bangor*, «Old Wales» 1.7/1905, s. 218-219.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Lambeth Palace Library, MS 3416, ff. 10-12v; 20v-20v; 30v-35v; 39v-40.

¹⁹ East Riding of Yorkshire Archives and Local Studies Service, DDRI/27/17.

duje się w zbiorach archiwum hrabstwa Devon, co może sugerować, że dotyczyła sprawy sądowej z tamtejszego regionu. Została wydana w roku 1780²⁰.

Podobnie jak wielu innych cywilistów osiemnastowiecznych, G. Harris był zaangażowany również w sprawowanie wymiaru sprawiedliwości. Przez długie lata pełnił urząd sędziego sądu arcybiskupiego Canterbury (Prerogative Court of Canterbury) zajmującego się sprawami spadkowymi. Na podstawie publikowanych w prasie angielskiej doniesień o treści testamentów, jak również o przeprowadzonych postępowaniach zmierzających do ich zatwierdzenia po śmierci testatorów, można ustalić, że G. Harris był sędzią Prerogative Court już w roku 1759, gdy w marcu tego roku potwierdził testament Henry'ego Hawleya²¹. Mimo że w kolejnych dziesięcioleciach pełnił inne funkcje, częstokroć poza Londynem, sędzią sądu arcybiskupiego pozostał prawdopodobnie aż do swojej śmierci.

Ciekawostką może być, że cywilista zatwierdził wyroki kilku znanych osobistości swojej epoki. Przykładowo w roku 1764 przedmiotem oceny G. Harrisa był testament pozostawiony przez Roberta Dodsleya, znanego księgarza i pisarza połowy XVIII stulecia²². Z kolei w dniu 16 grudnia 1784 r. cywilista potwierdził ostatnią wolę Samuela Johnsona²³. Inną znaną postacią, której testament był zatwierdzany w roku 1790, był polityk i ekscentryk John Elwes²⁴. Zdaniem badaczy twórczości Charlesa Dickensa uważany jest on za prototyp postaci Ebenezera Scrooge'a z *Opowieści wigilijnej*²⁵.

---

²⁰ Devon Archives and Local Studies Service, 2994A/PW 58.

²¹ *The Annual Register, or a View of the History, Politics, and Literature, Of the year 1759*, London 1760, s. 343-351.

²² *The Correspondence of Robert Dodsley, 1733-1764*, ed. J.E. TIERNEY, Cambridge 1988, s. 505. Z tego samego roku pochodzi również testament Charlesa Churchilla, zatwierdzony przez G. Harrisa w listopadzie 1764 r., por. «The London's Magazine» August 1767, s. 404-405.

²³ «The Gentleman's Magazine» December 1784, s. 947.

²⁴ «The Lady's Magazine» March 1790, s. 129.

²⁵ W. FARRINA, *The Afterlife of Adam Smith. The Influence, Interpretation and Misinterpretation of His Economic Philosophy, 1760s-2010s*, Jefferson, NC 2015, s. 65.

Poza sądem arcybiskupim, G. Harris pełnił również urzędy sędziowskie przy okazji swojej pracy na rzecz innych diecezji. Będąc komisarzem archidiaconatu Surrey, wówczas części diecezji Winchester, został zaangażowany w nietypową sprawę sądową. Biskup Winchesteru posiadał w tym czasie status wizytatora oxfordzkiego kolegium Świętej Marii Magdaleny. Jak się okazuje, swoją władzę w tym zakresie wykonywał on za pośrednictwem komisarza. W roku 1769 G. Harris przewodniczył posiedzeniom sądowym w sprawie pozbawienia Ambrose'a Kenta, doktora teologii, członkostwa we wspomnianym kolegium. Zachowana dokumentacja procesu wskazuje, że posiedzenia tego rodzaju miały charakter półformalny. Przykładowo, posiedzenie, które odbyło się pod przewodnictwem G. Harrisa 25 lipca, miało miejsce w hallu wspólnym Kolegium Adwokatów, podczas gdy wcześniejsze posiedzenia odbywały się w kancelarii G. Harrisa (wówczas przewodniczył posiedzeniom Lord Biskup) oraz w domu biskupim w Chelsea.

Działalność sądowa G. Harrisa na rzecz diecezji Winchester została poświadczona w jeszcze jeden nietypowy sposób. John Wenworth, barrister i członek Inner Temple, pod koniec XVIII stulecia opublikował kilkutomową pracę poświęconą procedurze sądowej. Przedstawiane zagadnienia ilustrował przykładami zaczerpniętymi z praktyki. Omawiając instytucję rytu prohibicyjnego, J. Wenworth dołączył do swych rozważań prośbę o udzielenie rytu, tekst rytu obwieszony przez Jerzego III oraz deklarację przyjęcia rytu w sprawie, w której orzekać miał G. Harris. Wskazane dokumenty wydane zostały w styczniu 1777 r.²⁶

Sprawa Ambrose'a Kenta nie była jedyną sprawą z zakresu prawa uniwersyteckiego, w którą G. Harris był zaangażowany. W roku 1793 Jesus College w Cambridge wystosowało do cywilisty prośbę o wydanie opinii na temat właściwej interpretacji statutu kolegium²⁷. Sprawa dotyczyła opublikowania przez Williama Frenda traktatu zatytułowanego *Peace and Union recommended to the Associated Bodies of Republicans and Anti-republicans*. George Harris nie występował w procesie toczącym

---

²⁶ J. WENWORTH, *A Complete System of Pleading*, VI, London 1798, s. 242-245.

²⁷ W. FREND, *An Account of the Proceedings in the University of Cambridge, against William Frend, M.A.*, Cambridge 1793, s. xv-xvii.

się przed sądem wicekanclerza uniwersytetu, jednak jego opinia została dołączona do akt sprawy. Ponadto odwoływał się do niej oskarżony²⁸. Należy odnotować, że w gronie oskarżycieli W. Frenda znalazł się z kolei inny znany cywilista, królewski profesor prawa rzymskiego Joseph Jowett²⁹.

Pełniąc urzędy kanclerza i komisarza, G. Harris działał nie tylko jako sędzia. Zajmował się również szeroko rozumianą praktyką i stosowaniem prawa kościelnego. Przykładowo, będąc komisarzem Surrey, wystosował list do wikariusza generalnego prowincji Canterbury w związku ze sporem kompetencyjnym co do udzielania licencji do błogosławienia małżeństw³⁰. Działając z kolei na rzecz arcybiskupa Canterbury, w czerwcu 1757 r., G. Harris przesłuchiwał świadków w sprawie udzielenia zezwolenia na wykonywanie zawodu lekarza w prowincji Canterbury³¹. Udział G. Harrisa w tego rodzaju postępowaniach administracyjnych jest w dokumentach poświadczony także w kolejnym dziesięcioleciu³².

Podobnie jak wielu innych cywilistów epoki, G. Harris nie ograniczał swojej działalności jedynie do spraw natury kościelnej. Występował także jako adwokat w sądzie Admiralicji. Osiągnął tam znaczącą pozycję ze względu na fakt, że w latach 1764-1782 pełnił funkcję głównego adwokata Admiralicji, tj. prawnika reprezentującego w sądzie interesy Korony³³.

George Harris pozostawał aktywny zawodowo aż do śmierci. W archiwach Lambeth Palace zachowała się dokumentacja sprawy toczącej

---

²⁸ *Ibidem*, s. 226.

²⁹ *Ibidem*, s. 34-35.

³⁰ Lambeth Palace Library, MS 1119, ff. 150-152.

³¹ Lambeth Palace Library, VX IA/10/525/1-2.

³² Lambeth Palace Library, VX IA/10/527/1-2 (29 lutego 1768 r.); VX IA/10/526/1-2 (10 grudnia 1768 r.).

³³ J. HAYDN, H. OCKERBY, *The Book of Dignities; Containing Lists of the Official Personages of the British Empire*, London 1890, s. 423. Por. również informacje o sprawach prowadzonych przez G. Harrisa przed Sądem Admiralicji: D.E.C. YALE, *A Historical Note on the Jurisdiction of the Admiralty in Ireland*, «Irish Jurist» 3/1968, s. 150; D. SYRETT, *The Royal Navy in European Waters During the American Revolutionary War*, Columbia, SC 1998, s. 97-98.

się przed sądem arcybiskupim (Arches), w której był on stroną reprezentującą diecezję Winchester jeszcze w 1795 r.³⁴ Prawnik zmarł kilka miesięcy później, 19 kwietnia 1796 r.³⁵ Pozostawił po sobie testament, w którym rozrządził swoim ogromnym majątkiem³⁶. Oprócz ustanowionego trustu opiewającego na trzy tysiące funtów, w dalszej części testamentu odnaleźć można znacznie większe rozrządzenia, w drodze których G. Harris przekazał swój majątek na cele dobroczynne, między innymi 20 tysięcy oraz 15 tysięcy funtów dla dwóch londyńskich szpitali. George Harris angażował się zresztą w działalność charytatywną jeszcze za swojego życia, gdy należał do organizacji zrzeszającej rodziny duchownych anglikańskich wspierające finansowo ubogich przedstawicieli kleru i ich najbliższych (Corporation of the Sons of Cleargy)³⁷.

3. TŁUMACZENIE INSTITUTIONES – WYDANIA

Do historii nauki prawa rzymskiego w Anglii G. Harris wszedł za sprawą pierwszego angielskiego tłumaczenia tekstu *Institucji* Justyniana. Pierwsze wydanie przekładu ukazało się w roku 1756 w Londynie³⁸. Odpowiedzialnymi za wydanie pracy byli londyńscy księgarze C. Bathurst oraz E. Withers. Należy zauważyć, że nie była to pierwsza próba przetłumaczenia justyniańskiego podręcznika na język angielski. Kilka lat wcześniej, w roku 1749, ukazało się w Londynie anonimowe

---

³⁴ Lambeth Palace Library, Arches Aa 90/2,3; 5; 10,12; Arches AAa 35a; Arches Bb 102/3; 4; Arches D 1572; Arches E 45/91; Arches F 12 ff. 176-183.

³⁵ Zachował się jeden nekrolog G. Harrisa opublikowany w «The Annual Register» 1796 (*infra*). Dodatkowo notę o śmierci cywilisty umieszczono także w niemieckojęzycznym «Intelligenzblatt der Allgemeinen Literatur-Zeitung» 76/1800, kol. 627.

³⁶ National Archives, PROB 11/1275/118.

³⁷ Jego nazwisko pojawia się na liście organizatorów tzw. *Feast of the Sons of Clergy* w roku 1768; por. G. MATHEW, *A Sermon Preached at the Anniversary Meeting of the Stewards of the Sons of the Clergy*, London 1815, s. 15. Por. także *The Royal Kalendar: Or, Complete and Correct Annual Register for England, Scotland, Ireland, and America for the year 1796*, London 1796, s. 207.

³⁸ G. HARRIS, *D. Justiniani Institutionum Libri Quatuor. The Four Books of Justinian's Institutions, Translated into English, With Notes*, London 1756.

tłumaczenie pierwszej księgi *Institucji*³⁹. Informacja o tym tłumaczeniu pojawia się jednak tylko w jednym katalogu angielskojęzycznych tłumaczeń opublikowanym u schyłku XVIII stulecia, a tłumacze dziewiętnastowieczni zdają się w ogóle go nie znać. Ponadto w roku 1755 ukazał się popularny podręcznik Johna Taylora, w którym autor poddał egzegetycznej interpretacji konstytucję *Imperatoriam Maiestatem Justyniana*⁴⁰.

Publikacja dzieła G. Harrisa zawierała w rzeczywistości dwa przekłady – *Institutiones*, jak również justyniańskiej Noweli 118 zmieniającej w istotny sposób zasady dziedziczenia.

Za jego życia ukazało się jeszcze jedno wydanie pracy. Została ona opublikowana w roku 1761, również w Londynie, lecz przez innego wydawcę – J. Pursera⁴¹. Trzecią odsłoną tej samej wersji przekładu G. Harrisa było wydanie oxfordzkie, które opublikowano w roku 1811, po śmierci autora⁴².

W kolejnych dziesięcioleciach zainteresowanie przekładem nie malało. Najpierw, w roku 1812, zostało ono opublikowane w Stanach Zjednoczonych dzięki staraniom naturalizowanego Amerykanina, pochodzącego z Anglii chemika i prawnika Thomasa Coopera, wówczas profesora chemii w Carlisle College w Pensylwanii, w przyszłości zaś współtwórcy i prezydenta Uniwersytetu Karoliny Południowej⁴³. Wydał on pracę zatytułowaną *The Institutes of Justinian. With Notes*⁴⁴. Oprócz tłumaczenia *Institucji* oraz Noweli 118, Th. Cooper dołączył do swojego wydania źródeł także tłumaczenie ustawy XII tablic. Zostało ono za-

---

³⁹ *The first Book of Iustinian's Institutes, with an English Version and Notes*, London 1749. Tłumaczenie powoływane jest za adnotacją o nim w pracy L.W. BRÜGGEMANNA, *A View of the English Editions, Translations and Illustrations of the Ancient Greek and Latin Authors with Remarks*, I, Sttetin 1797, s. 755.

⁴⁰ J. TAYLOR, *Elements of Civil Law*, Cambridge 1755, s. 26-39.

⁴¹ G. HARRIS, *D. Justiniani Institiutionum Libri Quatuor. The Four Books of Justinian's Institutions, Translated into English, With Notes*², London 1761.

⁴² G. HARRIS, *D. Justiniani Institiutionum Libri Quatuor. The Four Books of Justinian's Institutions, Translated into English, With Notes*, Oxford 1811.

⁴³ TH. COOPER, *Cooper, Thomas (1759-1840)*, [w:] DNB, XII, s. 151-152; D. MALONE, *Cooper, Thomas*, [w:] *Dictionary of American Biography*, II, New York 1950, s. 414-416.

⁴⁴ TH. COOPER, *The Institutes of Justinian. With Notes*¹, Philadelphia 1812.

czerpnięte z wielotomowego opracowania Nathaniela Hooke'a poświęconego dziejom starożytnego Rzymu⁴⁵. Prócz tego w swojej kompilacji Th. Cooper zamieścił esej dotyczący stosowanych przez naukę prawa rzymskiego skrótów służących do oznaczenia źródeł prawa, jak również przedstawił spis sławnych romanistów. Pomimo kompilacyjnego charakteru praca zyskała dużą popularność. Doczekała się dwóch kolejnych edycji, odpowiednio w roku 1841⁴⁶ oraz poszerzonej w 1852, którą wydał anonimowy członek palestry nowojorskiej⁴⁷.

Zainteresowania Th. Coopera *Institucjami* Justyniana mogły mieć co najmniej dwa źródła. Thomas Cooper, podobnie jak G. Harris, był oksfordczykiem. W roku 1779 podjął studia w University College, których jednak nie ukończył. W tym okresie mógł zetknąć się z tłumaczeniem cywilisty. Ponadto, po odejściu z uniwersytetu, Th. Cooper studiował prawo w Inner Temple, a następnie został barristerem. Po opuszczeniu Anglii i udaniu się do Stanów Zjednoczonych, Th. Cooper został na początku XIX w. sędzią jednego z sądów stanowych w Pensylwanii. Również ta okoliczność mogła zwrócić uwagę Th. Coopera na przekład *Institucji*.

W roku 1814 doszło do ponownego opublikowania przekładu G. Harrisa w Londynie, w wydawnictwie W. Greena i T. Chaplina⁴⁸. Tym razem redaktorzy zrezygnowali z tekstu łacińskiego *Institutiones* i zdecydowali się zamieścić jedynie tekst angielskojęzyczny.

4. TŁUMACZENIE 'INSTITUTIONES' – TREŚĆ

Jak wskazano wcześniej, w Anglii do roku 1811 ukazały się trzy wydania *Institutiones* w przekładzie G. Harrisa. W przeciwieństwie do

---

⁴⁵ N. HOOKE, *Roman History, From the Building of Rome to the Ruin of the Commonwealth*⁴, II, London 1756, s. 314-332.

⁴⁶ TH. COOPER, *The Institutes of Justinian. With Notes*², New York 1841.

⁴⁷ TH. COOPER, *The Institutes of Justinian. With Notes. With Additional Notes and References*³, New York 1852.

⁴⁸ DR. [G.] HARRIS, *Institutions or Elements of Justinian, In Four Books. Translated from the Original Latin*, London 1814.

późniejszego wydania z 1814, oryginalne tłumaczenie zostało wydane w bilingwie.

Pracę rozpoczyna obszerna nota dedykacyjna skierowana do sir George'a Lee – angielskiego polityka i dziekana Arches, przewodniczącego sądu arcybiskupiego Canterbury⁴⁹. Cywilista opiewa w niej zasługi sędziego dla prawa angielskiego, jak również jego niezliczone walory intelektualne. Bez dużej przesady można powiedzieć, że jest ona naszpikowana wszelkimi możliwymi pochlebstwami. Przykładowo zacytować można dwa passusy: „mając zaszczyt występowania przed tymi sądami, w których jesteś dostojnym przewodniczącym, mogą mieć nadzieję na wykorzystanie licznych okazji do nauki, które muszą ciągle się ujawnić”⁵⁰, oraz „jednak dobrodziejstwa tobie nadane, nie są ograniczone [do poznania] przez nielicznych; twoje postępowanie jako Lorda Komisarza Admiralicji, jak również pociecha, jaką dajesz ogółowi, są powszechnie znane”⁵¹.

Pamiętać należy, że działanie G. Harrisa musiało być podyktowane celami ściśle praktycznymi. Z jednej strony dziekan Arches był prełożonym Kolegium Adwokatów, z drugiej strony przewodniczącym sądu, przed którym cywiliści najczęściej występowali. Nie można wykluczyć, że działania G. Harrisa służyć miały jako pretekst do starań o posadę sędziego w sądzie arcybiskupim. Jeśli tak faktycznie było, można przypuszczać, że przyniosły one zamierzony rezultat. Dedykacja podpisana została przez G. Harrisa 25 lutego 1756 r. W marcu 1759 r. prawnik orzekał już jako sędzia-surogat dziekana w Prerogative Court of Caterbury. Trzeba dodać jednak, że w tym czasie G. Lee nie żył już od kilku miesięcy, zaś nowym dziekanem Arches był sir Edward Simpson.

Po dedykacji G. Harris umieścił ogłoszenie (*advertisement*), w którym wskazał na przyświecające mu cele związane z wydaniem przekładu. Wskazał najpierw, że jego tłumaczenie pomyślane jest jako wprowadzenie do edycji i komentarza Arnolda Vinniusa⁵². Dodał również, że

⁴⁹ W.P. COURTNEY, *Lee, Sir George (1700-1758)*, [w:] DNB, XXXII, s. 353-354.

⁵⁰ G. HARRIS, *D. Justiniani Institutionum...*, s. iv.

⁵¹ *Ibidem*, s. v.

⁵² Praca zatytułowana *In quatuor libros Institutionum Imperialium commentarius academicus & forensic* cieszyła się dużą popularnością, od czasu jej pierwszego wydania

zakłada, iż większość młodych osób jest najlepiej zaznajomiona z rodzimym językiem.

W drugim paragrafie swojego ogłoszenia G. Harris odniósł się do zamieszczanych przez siebie w tekście tłumaczenia uwag (*notes*). Wyjaśnił, że większość z nich dotyczy prawa angielskiego. Wyraził przy tym nadzieję, że choć pozostają one niedoskonałe, to jednak mogą wzbudzić ciekawość młodych czytelników i zmotywować ich do dalszych poszukiwań, rozbudzając w nich chęć połączenia studiów nad prawami ich kraju ojczystego ze studiami nad prawem rzymskim, które jest powszechnie uznawane za mistrzowskie dzieło ludzkiej polityki (*which is universally allowed to be the Master-work of human policy*)⁵³.

Po ogłoszeniu, które pełniło rolę wprowadzenia do dalszych rozważań, G. Harris umieścił krótki – siedmiostronicowy – szkic zatytułowany *A brief account of the rise of the Roman law*⁵⁴. Rozpoczynając od najstarszych dziejów prawa rzymskiego, cywilista wskazał na działalność prawodawczą Romulusa, zebranie ustaw królewskich przez Sextusa Papiriusa, a następnie wydalenie Tarkwiniusza Pysznego z Rzymu. Zdaniem G. Harrisa początek republiki był dla Rzymian czasem „wielkiej niepewności względem prawa” (*great uncertainty in respect to law*). Samowolne decyzje urzędników przynosiły powszechne niezadowolenie społeczne. W następstwie tego patrycjusze ulegli i ustanowili decemwirów, którzy przedstawili propozycję prawa opartego w części na prawach greckich, w części zaś na dotychczasowych prawach Rzymu. Następnie prawnik wyjaśnił okoliczności powołania kolejnego kolegium decemwirów i ostatecznego ukształtowania się ustawy XII tablic⁵⁵.

Opisując dalszy rozwój prawa rzymskiego, a zarazem jego źródła, cywilista zauważył, że wkrótce po wydaniu *lex dudodecim tabularum* jej

---

w Holandii w 1646 r., aż po połowę XIX stulecia. Łącznie wydano 154 wydania komentarza A. Vinniusa; por. L. BECK VARELA, *Vinnius. Commentary on the Institutes*, [w:] S. DAUCHY, G. MARTYN, A. MUSSON ET AL., *The Formation and Transmission of Western Legal Culture. 150 Books that Made the Law in the Age of Printing*, Cham 2016, s. 198.

⁵³ G. HARRIS, *D. Justiniani Institutionum...*, s. viii.

⁵⁴ *Ibidem*, s. ix-xv.

⁵⁵ *Ibidem*, s. ix-x.

postanowienia zaczęły być zmieniane ze względu na surowość zawartych w niej przepisów. Za zmiany odpowiedzialny miał być senat, wydający swoje uchwały (*decrees*), jak również plebejusze wydający plebiscyty. Na temat roli ustaw zgromadzeń ludowych G. Harris milczy. Wskazał jednak, że poważną rolę w prawie rzymskim okresu przedklasycznego odgrywała interpretacja prawa dokonywana przez uczonych prawników, nazywana przez niego zbiorczą nazwą *auctoritas prudentum*⁵⁶.

Wreszcie prawnik stwierdził, że po uchwaleniu ustawy XII tablic ukonstytuował się w Rzymie system skarg procesowych (*actions of law*), na podstawie których możliwe było prowadzenie wszelkich procesów sądowych. Początkowo były one jednak powszechnie nieznane i dopiero za sprawą Flawiusa upubliczniono je. Wkrótce jednak Sextus Aelius przedstawił nowy, doskonalszy system skarg zawarty w *Ius Aelianum*⁵⁷.

W dalszej części rozważań G. Harris zmienił nagle dotychczasowy tok wypowiedzi i podjął zagadnienie edyktów pretorskich. Wskazał, że traciły moc obowiązującą po rocznym urzędowaniu pretora, niemniej „wiele z nich było tak wielce wartościowych dla sprawiedliwości i słuszności, że zostały one uwiecznione jako prawa” (*and many of them were so truly valuable for their justice and equity, that they have been perpetuated as laws*)⁵⁸.

W jednym akapicie cywilista rozprawił się z przemianami okresu pryncypatu. Stwierdził bowiem, że wraz z ponownym ustanowieniem monarchii (*re-establishment*) przez Augusta, prawo rzymskie zyskało nowe źródła, tj. konstytucje cesarskie oraz odpowiedzi uczonych prawników⁵⁹.

Po tej uwadze prawnik przeniósł swoich czytelników w czasie o 300 lat. Stwierdził, że wkrótce liczba konstytucji stała się tak duża, iż konieczne było ich skodyfikowanie. Tłumacz wymienia imiona Gregoriusa i Hermogenesa (*sic*), prawników, którzy za rządów Konstantyna mieli opracować swoje prywatne zbiory konstytucji. Następnie zauważył, że kolejny zbiór konstytucji opublikowany został na polecenie Teodozjusza.

---

⁵⁶ *Ibidem*, s. xi.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, s. xii.

⁵⁹ *Ibidem*.

Swoje rozważania na ten temat G. Harris skończył stwierdzeniem, że dotychczasowe kodeksy były niedoskonałe, stąd niezbędne było dzieło kodyfikacji justyniańskiej⁶⁰.

Prawnik przedstawił następnie kolejne etapy prac komisji powołanej przez Justyniana w celu przygotowania *Kodeksu* oraz *Digestów* i *Institucji*. Wskazał, że prawa ustanowione przez Justyniana miały być niezienne. Wspomniał także o zakazie przygotowywania wyciągów czy skrótów z *Digestów*. Swoje rozważania o kodyfikacji zakończył informacją o promulgowaniu drugiego *Kodeksu*⁶¹.

W oddzielnym akapicie cywilista wskazał, że Justynian kontynuował swoją działalność prawodawczą, wydając nowele oraz edykty. Zauważył dodatkowo, że były one sporządzane w języku greckim, którym posługiwano się powszechnie we wschodnim cesarstwie. Swoją wywód zakończył G. Harris informacją o wydaniu Bazylik, które były obowiązującym prawem aż do czasu upadku cesarstwa⁶².

Ostatni akapit swojego szkicu poświęcił G. Harris znajomości kodyfikacji w Europie zachodniej. Podniósł, że nie była ona powszechnie znana, zaś po napaści longobardzkiej w zasadzie o niej zapomniano. Zarówno *Kodeks*, jak i *Pandekta* zostały utracone, aż do ich ponownego odkrycia w XII stuleciu, odpowiednio w Rawennie i Amalfi. Od tamtego czasu stanowią one jednak przedmiot studiów, co umożliwiło ich stosowanie⁶³.

Nie ulega wątpliwości, że opis dziejów prawa rzymskiego przedstawiony przez G. Harrisa jest niedoskonały. Z pewnością jest to skutek mniejszej wiedzy, szczególnie o prawie archaicznym i przedklasycznym, jaką dysponowali wówczas romanishi. Inne informacje, takie jak odkrycie *Digestów* w Amalfi, pozostawały jeszcze niezwyfikowane przez naukę. Trzeba również pamiętać, że przedstawiony przez G. Harrisa esej miał być „krótkim szkicem”, jednocześnie zaś cały przekład stanowić miał wprowadzenie do dalszego studiowania komentarza Vinniusa.

---

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*, s. xii-xiv.

⁶² *Ibidem*, s. xiv.

⁶³ *Ibidem*, s. xv.

Warto zauważyć wszakże, że cywilista zaopatrzył swój tekst w liczne przypisy, co w połowie XVIII stulecia nie było naturalną cechą pracy naukowej. Dodatkowym walorem umieszczonego pod szkicem aparatu naukowego jest obszerne wykorzystanie źródeł. Prawnik regularnie powołuje, a w niektórych przypadkach również cytuje, fragmenty *Digestów* justyniańskich oraz *Kodeksu*. Ze źródeł literackich przywołuje zaś *Saturnalia* Makrobiusza, *Ab Urbe condita* Liwiusza, mowy Cycerona, *Noctes Atticae* Aulusa Geliusa oraz zbiór Waleriusza Maksymusa. Cywilista nie stronił także od powoływania się na prace autorów nowożytnych. Pojawiają się odwołania do prac Gian Vincenza Graviny, Cornelisa van Bijkershoek, Johna Taylora, Dionysiusa Gothofredusa oraz Johana Gottlieba Heinecciusa.

Dalszą częścią pracy G. Harrisa jest właściwy przekład *Institutiones*. Po tekście oryginalnym każdego fragmentu prawnik umieszczał pisany kursywą tekst angielski. Jeśli autor tłumaczenia uznawał to za stosowne, pod tekstem angielskojęzycznym dodawał również krótkie komentarze objaśniające wybrane pojęcia, które pojawiały się w prezentowanym czytelnikowi tekście.

Cechą charakterystyczną przekładu angielskiego prawnika jest umieszczanie na początku każdego tytułu *Instyucji* oznaczenia paralelnych fragmentów z innych części kodyfikacji. Dla przykładu, pod tytułem pierwszym księgi pierwszej *De iustitia et iure* G. Harris dołącza oznaczenie D. 1 T. 1 kierujące czytelnika do tak samo nazwanego pierwszego tytułu *Digestów*. Gdzie indziej, jak na przykład w tytule osiemnastym księgi drugiej, *De inofficioso testamento*, tłumacz wskazuje zarówno na właściwe tytuły *Digestów*⁶⁴, jak i *Kodeksu*⁶⁵. Praktyka taka wpisuje się w stylistykę angielskich cywilistów XVIII wieku. W różnych odsłonach pojawia się ona na przykład w skrypcie wykładowym F. Dickinsa, profesora prawa rzymskiego w Cambridge (1714-1755)⁶⁶, jak również w podręczniku S. Hallifaxa powstałym w latach 70. tego samego stulecia⁶⁷.

---

⁶⁴ D. 5, 2 (*De inofficioso testamento*).

⁶⁵ C. 3, 28 (*De inofficioso testamento*).

⁶⁶ Trinity Hall, MS 31.

⁶⁷ S. HALLIFAX, *An Analysis of the Roman Civil Law*², Cambridge 1775.

Innym szczególnym wyróżnikiem edycji G. Harrisa jest dodanie podtytułów wskazujących na treść poszczególnych fragmentów *Institutiones*. Odnosząc się do wskazanego już tytułu *De inofficioso testamento*, cywilista nadał mu następujące podtytuły: *Ratio huius querelae* (I. 2, 18, pr.), *Qui de inofficioso agunt* (I. 2, 18, 1), *Qui alio iure veniunt, de inofficioso non agunt* (I. 2, 18, 2), *De eo, cui testator aliquid reliquit* (I. 2, 18, 3), *Si tutor, cui nihil a patre relictum, pupilli nomine legatum acceperit* (I. 2, 18, 4), *Si de inofficioso nomine pupilli agens succubuerit* (I. 2, 18, 5), *De quarta legitima partis* (I. 2, 18, 6-7). Brzmienie podtytułów i sama idea ich dodania nie pochodzą jednak od G. Harrisa, lecz zostały przez niego przeniesione z komentarza Vinniusa.

Trzeba zauważyć, że fakt przygotowania przez G. Harrisa tłumaczenia był ważnym wydarzeniem w dziejach angielskiej nauki prawa rzymskiego. Jednocześnie jednak o znaczeniu przekładu świadczą liczne uwagi, które cywilista dołączał do poszczególnych paragrafów *Institutiones*. Ich analiza ukazuje G. Harrisa jako osobę odczytaną, swobodnie poruszającą się zarówno po dawniejszej, jak i najnowszej literaturze, jak również obficie wykorzystującą źródła prawne i pozaprawne. Ponadto na uwagę zasługuje fakt, że powoływane przez tłumacza prace nie dotyczą tylko jednej dziedziny nauki, ale wskazują na wszechstronność myśli G. Harrisa.

Źródła prawnicze są powoływane przez prawnika wielokrotnie. Wprawdzie autor podjął się przekładu *Instytucji* Justyniana, jednak widać jego obeznanie z innymi częściami kodyfikacji. W wielu komentarzach pojawiają się odesłania do paralelnych fragmentów *Digestów*, *Kodeksu* oraz *Nowel*. Wielokrotnie cywilista powoływał się również na autorytet *Parafrazy* Teofila⁶⁸. Nieco rzadziej pojawiają się natomiast odwołania do passusów pochodzących z Kodeksu teodozjańskiego. Prócz tego G. Harris korzystał z tekstów literackich. Obok mów Cycerona⁶⁹ cytowane są także inne dzieła klasyczne: *Annales* Tacyta⁷⁰, *Żywoty*

---

⁶⁸ Raz G. Harris wskazał edycję *Parafrazy*, z której korzystał. Było to wydanie przygotowane przez WILLEMA OTTO REITZA i wydane w Hadze w roku 1751.

⁶⁹ G. HARRIS, *D. Justiniani Institutionum...*, ks. 1, s. 16; 70; ks. 4, s. 39.

⁷⁰ *Ibidem*, ks. 1, s. 38; ks. 4, s. 55.

cezarów Swetoniusza⁷¹, *Noce Attyckie* Aulusa Gelliusa⁷². Spośród autorów grekojęzycznych G. Harris cytuje Dionizjusza z Halikarnasu⁷³, Herodota⁷⁴, Plutarcha⁷⁵, a także epeuje homeryckie⁷⁶.

Pośród prac naukowych na pierwszym miejscu należy wskazać licznie cytowanych autorów zajmujących się prawem rzymskim. Pojawiają się zatem w komentarzach G. Harrisa cytaty pochodzące z prac Bartolusa⁷⁷, Philiberta Bugnion⁷⁸, Diega de Covarruvias y Leyva⁷⁹, Cuiaciusa⁸⁰, Jeana Domat, zarówno powoływane w oryginale⁸¹, jak i w angielskim tłumaczeniu Williama Strahana⁸². Korzysta ponadto G. Harris z prac Douiaciusa⁸³, Claude'a-Josepha de Ferrière'a⁸⁴, Simona van Groenewegen ven der Made⁸⁵, Joannesa Fredericusa Gronoviusa⁸⁶, Grotiusa⁸⁷, Heinecciusa⁸⁸, jak i z komentarza do *Instytucji* autorstwa gdańskiego burmistrza Joachima Hoppe'a⁸⁹. Prócz tego dysponował cywilista pracami Gilles'a Ménage⁹⁰, Joachima Mynsingera von Frundecka⁹¹,

---

⁷¹ *Ibidem*, ks. 1, s. 38; 50; 66; ks. 4, s. 55.

⁷² *Ibidem*, ks. 4, s. 3; 25.

⁷³ *Ibidem*, ks. 1, s. 66.

⁷⁴ *Ibidem*, ks. 1, s. 67.

⁷⁵ *Ibidem*, ks. 1, s. 32.

⁷⁶ *Ibidem*, ks. 3, s. 76-77.

⁷⁷ *Ibidem*, ks. 1, s. 43.

⁷⁸ *Ibidem*, ks. 4, s. 81.

⁷⁹ *Ibidem*, ks. 4, s. 4.

⁸⁰ *Ibidem*, ks. 1, s. 13; ks. 2, s. 91; ks. 3, s. 43; ks. 4, s. 60.

⁸¹ *Ibidem*, ks. 2, s. 26; 44; 47; 86.

⁸² *Ibidem*, ks. 1, s. 14; ks. 2, s. 26; 44; 47; 86.

⁸³ *Ibidem*, ks. 3, s. 6.

⁸⁴ *Ibidem*, ks. 1, s. 64; ks. 2, s. 10; 70; 91; ks. 3, s. 69.

⁸⁵ *Ibidem*, ks. 3, s. 40.

⁸⁶ *Ibidem*, ks. 1, s. 9; ks. 2, s. 120; ks. 4, s. 81.

⁸⁷ *Ibidem*, ks. 2, s. 16; ks. 4, s. 5.

⁸⁸ *Ibidem*, ks. 1, s. 3; 68; ks. 2, s. 21; ks. 3, s. 18; 50; 60; ks. 4, s. 15; 26; 39; 55.

⁸⁹ *Ibidem*, ks. 1, s. 9.

⁹⁰ *Ibidem*, ks. 4, s. 76.

⁹¹ *Ibidem*, ks. 1, s. 7; 40; 43; ks. 2, s. 70; ks. 3, s. 12; 19; 27; 40-41; 56.

Mattheusa Wesenbecka⁹² i oczywiście Vinniusa⁹³. Spośród romanistów angielskich w komentarzach G. Harrisa pojawiają się nazwiska trzech osiemnastowiecznych autorów: Roberta Edena⁹⁴, Johna Taylora⁹⁵ i Thomasa Wooda⁹⁶. W tym miejscu należy również odnotować, że raz cywilista odwołał się do pracy krytycznie ustosunkowanego względem prawa rzymskiego francuskiego prawnika François Hotmana⁹⁷.

Oddzielną grupę stanowi również bogato wykorzystana literatura prawa angielskiego. Stanowi to pewne zaskoczenie, biorąc pod uwagę fakt, że G. Harris nie był prawnikiem *common law*. Niemniej także i w tym obszarze musiał posiadać dobre rozeznanie. Oprócz najstarszych średniowiecznych traktatów prawniczych, Glanvilla⁹⁸ i Bractona⁹⁹, G. Harris powołuje również jeden mniejszy traktat z tego samego okresu, zwany *Britton*¹⁰⁰. Spośród autorów późniejszych wymienia: Matthew Bacona¹⁰¹, Thomas'a Blounta¹⁰², Edwarda Coke'a¹⁰³, Johna Cowella¹⁰⁴, Anthony'ego Fitzbertha¹⁰⁵, Johna Fortescue¹⁰⁶, Matthew Hale'a¹⁰⁷,

---

⁹² *Ibidem*, ks. 3, s. 27.

⁹³ *Ibidem*, ks. 1, s. 20; 32; 33; 35; 38; 40; 66; 68; ks. 2, s. 58; 79; 81; 100; 119; 120; ks. 3, s. 3; 10; 12; 13; 20; 21; 25; 27; 35; 36; 41; 44; 61; 64; 65; 66; 78; 80; 88; 89; 95; ks. 4, s. 26; 30; 33; 81; 92.

⁹⁴ *Ibidem*, ks. 1, s. 9; 66.

⁹⁵ *Ibidem*, ks. 3, s. 29.

⁹⁶ *Ibidem*, ks. 2, s. 20, 23, 25.

⁹⁷ *Ibidem*, ks. 4, s. 60.

⁹⁸ *Ibidem*, ks. 2, s. 16; ks. 4, s. 31.

⁹⁹ *Ibidem*, ks. 1, s. 25; 35; ks. 2, s. 16; ks. 4, s. 31; 36; 74; 84.

¹⁰⁰ *Ibidem*, ks. 4, s. 74.

¹⁰¹ *Ibidem*, ks. 1, s. 61; ks. 2, s. 15; ks. 3, s. 16; 71; ks. 4, s. 9; 19; 21; 30; 31; 34.

¹⁰² *Ibidem*, ks. 4, s. 31.

¹⁰³ *Ibidem*, ks. 1, s. 35; s. 50; ks. 2, s. 15; 16; 19; 27; ks. 3, s. 24; ks. 4, s. 1; 4; 66; 87; 88; 89; 92.

¹⁰⁴ *Ibidem*, ks. 1, s. 65; ks. 2, s. 19; 25; 29; 46; 69; 79; ks. 3, s. 40; 61; ks. 4, s. 15; 34; 40; 42; 51; 56; 74.

¹⁰⁵ *Ibidem*, ks. 4, s. 40; 85.

¹⁰⁶ *Ibidem*, ks. 1, s. 15; 50.

¹⁰⁷ *Ibidem*, ks. 1, s. 8; ks. 4, s. 4; 5; 8; 9; 12; 13; 16; 56; 87.

Williama Hawkinsa¹⁰⁸, Thomasa Littletona¹⁰⁹, Johna Rastella¹¹⁰, Thomasa Smitha¹¹¹, Christophera St Germain¹¹² oraz Thomasa Wooda¹¹³.

Obok prac z zakresu *common law* G. Harris kilkakrotnie przywołuje także prace anglikańskich kanonistów, w tym Edmunda Gibsona¹¹⁴, Johna Godolphina¹¹⁵ i Henry'ego Swinburne'a¹¹⁶. Ponadto w jednym komentarzu cywilista powołuje pracę zatytułowaną *Ordo iudiciorum*¹¹⁷, bez podania jej autora. Należy przypuszczać, że chodzi tu o pracę autorstwa Thomasa Oughtona, opublikowaną w roku 1728 i pomyślaną jako przewodnik po procedurze kanonicznej¹¹⁸. Do literatury sprzed reformacji G. Harris nie sięga, jednak trzykrotnie odwołuje się do tekstu *Dekretalów* Grzegorza IX¹¹⁹. Prócz tego powołuje fragmenty pochodzące z Pisma Świętego, jak również odwołuje się do literatury teologicznej, w tym do prac Piotra Fabera¹²⁰, jezuitę, ucznia Ignacego Loyoli. Równocześnie odwołuje się także do autorów protestanckich, holenderskiego biblisty Jeana LeClerca¹²¹, oraz cytuje *Letter from Rome* Conyersa Middletona¹²².

Powracając do tematyki prawa angielskiego, należy podkreślić, że oprócz literatury przedmiotu G. Harris wiele uwagi poświęcił ustawodawstwu angielskiemu, a nawet anglosaskiemu, cytując fragmenty

¹⁰⁸ *Ibidem*, ks. 1, s. 25; ks. 3, s. 86; ks. 4, s. 14; 16; 56; 87.

¹⁰⁹ *Ibidem*, ks. 1, s. 15; 27; 34; 43; 44; 47; 48; ks. 2, s. 29; ks. 3, s. 65; ks. 4, s. 30; 33; 61; 66; 84.

¹¹⁰ *Ibidem*, ks. 3, s. 24; ks. 4, s. 84; 85.

¹¹¹ *Ibidem*, ks. 1, s. 12.

¹¹² *Ibidem*, ks. 4, s. 51.

¹¹³ *Ibidem*, ks. 2, s. 19; 29; ks. 3, s. 82; ks. 4, s. 7.

¹¹⁴ *Ibidem*, ks. 1, s. 25.

¹¹⁵ *Ibidem*, ks. 3, s. 24.

¹¹⁶ *Ibidem*, ks. 1, s. 55; ks. 2, s. 44; 47; 49; 54; 56; 57; 58; 59; 68; 86; 87; 109; 119; ks. 3, s. 24.

¹¹⁷ *Ibidem*, ks. 4, s. 80.

¹¹⁸ Por. więcej Ł.J. KORPOROWICZ, *Was the Roman Catholic Canon Law Studied in Eighteenth Century England?*, «Studia Prawno-Ekonomiczne» 108, w druku.

¹¹⁹ G. HARRIS, *D. Justiniani Institutionum...*, ks. 2, s. 46; ks. 4, s. 80; 91.

¹²⁰ *Ibidem*, ks. 3, s. 27.

¹²¹ *Ibidem*, ks. 4, s. 25.

¹²² *Ibidem*, ks. 1, s. 25.

pochodzące ze zbioru *Leges Anglo-Saxonicae, Ecclesiasticae & Civilis* autorstwa Davida Wilkinsa¹²³. Zdecydowanie jednak najciekawsze wydaje się bardzo częste odwoływanie się autora przekładu do orzecznictwa sądów królewskich, jak również i *Equity*. Wśród powołanych raportów sądowych znajdują się pochodzące ze zbiorów sir Jamesa Dyera¹²⁴ i Roberta Keilwaya¹²⁵ – sędziów szesnastowiecznych oraz tworzącego w tym samym stuleciu Edmunda Plowdena¹²⁶. Z przełomu stuleci pochodzą raporty sir Edmunda Andersona¹²⁷, sir Edwarda Coke'a¹²⁸ i sir George'a Croke'a¹²⁹, zaś z wieku XVII sir Thomasa Hardresa¹³⁰, Thomasa Siderfina¹³¹, sędziego Johna Vaughana¹³² i zbiór *Levine's King's Bench and Common Pleas Reports 1660-1697*¹³³. Z przełomu XVII i XVIII stulecia pochodzą orzeczenia z serii *Modern Reports*¹³⁴ i ze zbioru Williama Salkelda¹³⁵, zaś do grupy raportów osiemnastowiecznych należą te wydane przez sir Jeffreya Gilberta¹³⁶, Lorda Raymonda¹³⁷ i sir Johna Strange'a¹³⁸. Orzecznictwo sądu kanclerskiego cytowane jest na podstawie anonimowego zbioru *A General Abridgement of Cases in Equity, Argued and Adjudged in the High Court of Chancery etc.*¹³⁹, a także zbiorów Thomasa Vernona¹⁴⁰ oraz dwóch nieprecyzyjnie określonych przez

---

¹²³ *Ibidem*, ks. 1, s. 43.

¹²⁴ *Ibidem*, ks. 1, s. 12; ks. 2, s. 57; ks. 4, s. 31.

¹²⁵ *Ibidem*, ks. 1, s. 25.

¹²⁶ *Ibidem*, ks. 4, s. 5.

¹²⁷ *Ibidem*, ks. 2, s. 57.

¹²⁸ *Ibidem*, ks. 1, s. 44; 61; ks. 2, s. 19; ks. 4, s. 16; 22; 23; 92.

¹²⁹ *Ibidem*, ks. 1, s. 57; 58.

¹³⁰ *Ibidem*, ks. 1, s. 71.

¹³¹ *Ibidem*, ks. 1, s. 71; ks. 2, s. 57.

¹³² *Ibidem*, ks. 1, s. 30; 32; 44; 61; 71.

¹³³ *Ibidem*, ks. 1, s. 55; ks. 4, s. 92.

¹³⁴ *Ibidem*, ks. 2, s. 87; ks. 3, s. 21.

¹³⁵ *Ibidem*, ks. 1, s. 71; ks. 3, s. 23.

¹³⁶ *Ibidem*, ks. 2, s. 56.

¹³⁷ *Ibidem*, ks. 1, s. 44; ks. 2, s. 57; ks. 4, s. 7; 91.

¹³⁸ *Ibidem*, ks. 2, s. 50.

¹³⁹ *Ibidem*, ks. 1, s. 55; 71; ks. 3, s. 16.

¹⁴⁰ *Ibidem*, ks. 1, s. 56.

G. Harrisa raportów określonych jako *Chancery Cases*¹⁴¹ i *Chancery Reports*¹⁴². Jeden raz odwołuje się natomiast tłumacz do orzecznictwa kościelnego, cytując orzeczenie wydane w zestawieniu przygotowanym przez Edwarda Stillingfeeta¹⁴³.

Zupełnie wyjątkowo, jedynie w dwóch miejscach, G. Harris odwołuje się do doświadczenia szkockich instytucjonalistów – sir George’a Mackenziego¹⁴⁴ i Lorda Stair¹⁴⁵. Ponadto przywołuje zwyczaj normandzkie, obowiązujące na zależnych od Wielkiej Brytanii Channel Islands¹⁴⁶.

Pomocniczo G. Harris korzystał z opracowań nie dotyczących tematyki prawa. Z prac historycznych powołał się na *Antiquities of Rome* Basila Kennetta¹⁴⁷ oraz *Archaeologia Graeca or the Antiquities of Greece* Johna Pottera¹⁴⁸. W zakresie filozofii przywołał *Tetrachordon* Johna Milтона¹⁴⁹ oraz *O duchu praw* Monteskiusza, którego znał zarówno w angielskim tłumaczeniu, najprawdopodobniej Thomasa Nugenta¹⁵⁰, jak i w oryginale¹⁵¹. Znanе są także G. Harrisowi opracowania słownikowe, *Thesaurus linguae latinae* Roberta Stefanusa, jak również *Thesaurus eruditionis scholasticae* Bazylego Fabera¹⁵².

Ostatnia część zbioru przedłożonego przez G. Harrisa obejmuje tłumaczenie justyniańskiej Noweli 118 z roku 543, traktującej o dziedziczeniu beztestamentowym. Tekst cesarskiej konstytucji, obejmujący nieco ponad 10 stron druku, przedstawiony został przez cywilistę w trojaki sposób. Po pierwsze, przytoczona została grecka wersja konstytucji, a następnie jej łacińskie tłumaczenie. Dopiero pod tymi dwiema wersjami „autentycznymi” G. Harris umieścił angielskojęzyczny przekład.

---

¹⁴¹ *Ibidem*, ks. 2, s. 15.

¹⁴² *Ibidem*, ks. 1, s. 71.

¹⁴³ *Ibidem*, ks. 1, s. 71.

¹⁴⁴ *Ibidem*, ks. 2, s. 80.

¹⁴⁵ *Ibidem*, ks. 2, s. 80.

¹⁴⁶ *Ibidem*, ks. 2, s. 16.

¹⁴⁷ *Ibidem*, ks. 1, s. 31.

¹⁴⁸ *Ibidem*, ks. 1, s. 50.

¹⁴⁹ *Ibidem*, ks. 1, s. 28.

¹⁵⁰ *Ibidem*, ks. 1, s. 13.

¹⁵¹ *Ibidem*, ks. 1, s. 13.

¹⁵² *Ibidem*, ks. 1, s. 7.

Podobnie jak w przypadku *Institutiones*, cywilista dołączył także obszernie komentarze. Ich treść oparta została na zróżnicowanej literaturze, która tylko w części powiela wcześniej wykorzystaną. Z pism romanistycznych pojawiają się zatem ponownie prace J. Domata¹⁵³ oraz C.-J. de Ferrière'a¹⁵⁴. Z literatury wcześniej niepowoływanej wymienić można nawiązania do Petrusa Gudelinusa¹⁵⁵ i Voeta¹⁵⁶. Z obszaru prawa angielskiego G. Harris ponownie wykorzystał prace Glanvilla¹⁵⁷, Th. Littletona¹⁵⁸, E. Coke'a¹⁵⁹, a także wcześniej niecytowany traktat o prawie karnym sir Michaela Fostera¹⁶⁰. Podobnie jak w przypadku przekładu *Instytucji*, również i tym razem prawnik powołał orzecznictwo. Z wcześniej cytowanych zbiorów tym razem pojawił się tylko jeden, tj. zbiór Lorda Raymonda¹⁶¹. Ponadto, G. Harris odwołał się do trzech innych kompilacji: orzecznictwa przewodniczącego Ławy Królewskiej, sir Johna Holta¹⁶², raportów sir Bartholomew Showera¹⁶³ oraz raportów Peere'go Williamsa¹⁶⁴.

Bogactwo źródeł, literatury oraz orzecznictwa powoływanego przez G. Harrisa w jego opracowaniu robi duże wrażenie. Śmiało można uznać, że metoda stosowana przez cywilistę wykracza daleko poza standardy połowy XVIII w., a z pewnością poza standardy pracy przygotowywanej przez praktyka, który nie prowadził działalności naukowej. Bibliografia wszystkich wykorzystanych źródeł obejmuje przeszło 90 pozycji, które jak należy pamiętać, służyły do skonstruowania komentarzy do tłumaczenia, nie zaś jednolitego tekstu naukowego. Uwadze czytelnika dzieła G. Harrisa nie może umknąć również jego tendencja do powoływania

---

¹⁵³ *Ibidem*, Nov., s. 5; 11.

¹⁵⁴ *Ibidem*, Nov., s. 5.

¹⁵⁵ *Ibidem*, Nov., s. 5.

¹⁵⁶ *Ibidem*, Nov., s. 6.

¹⁵⁷ *Ibidem*, Nov., s. 5.

¹⁵⁸ *Ibidem*, Nov., s. 5.

¹⁵⁹ *Ibidem*, Nov., s. 10.

¹⁶⁰ *Ibidem*, Nov., s. 5.

¹⁶¹ *Ibidem*, Nov., s. 3.

¹⁶² *Ibidem*, Nov., s. 3.

¹⁶³ *Ibidem*, Nov., s. 11.

¹⁶⁴ *Ibidem*, Nov., s. 3; 5.

przykładów pochodzących z orzecznictwa. Współczesnemu czytelnikowi może się wydawać, że przyjęta przez prawnika metoda stanowi pokłosie precedensowego sposobu patrzenia na prawo w Anglii. W rzeczywistości jednak w połowie XVIII w. doktryna ta nie była jeszcze w pełni akceptowana wśród prawników *common law*. Szanowali oni dawne rozstrzygnięcia sądowe, jak również lubili się na nie powoływać, jednak nie były one „niewzruszalne”. Dopiero działalność Lorda Mansfield, współczesnego G. Harrisowi, wielkiego przewodniczącego Ławy Królewskiej, ostatecznie potwierdziła istnienie doktryny precedensu w *common law*. Inną cechą charakterystyczną pracy G. Harrisa jest niewielkie wykorzystanie jego własnego doświadczenia jako prawnika kanonisty. Literatura z zakresu prawa kościelnego pojawia się w jego komentarzach bardzo rzadko. Trzeba wręcz powiedzieć, że jest ona najslabiej reprezentowana spośród wszystkich dziedzin wiedzy, do których prawnik się odwołuje.

Można zadać jeszcze pytanie dotyczące pochodzenia tak bogatej bibliografii prac, z których korzystał cywilista. Przekład opublikowany został w Londynie w roku 1756. Nawet jeśli uznać, że prace nad nim G. Harris mógł rozpocząć w okresie oxfordzkim, to jednak mało prawdopodobne jest, aby cała praca powstała w latach poprzedzających uzyskanie przez prawnika doktoratu w roku 1750. Stąd należy uznać, że korzystał on z materiałów zgromadzonych w Londynie. Poza prywatnym księgozbiorem, który G. Harris z pewnością sukcesywnie rozbudowywał (świadczy o tym częste pojawianie się jego imienia wśród subskrybentów nowo wydawanych książek¹⁶⁵), korzystał z pewnością z biblioteki Doctors' Commons. Potwierdzenie tej tezy można znaleźć, zestawiając wykorzystaną przez prawnika literaturę z opublikowanym w roku 1818 katalogiem bibliotecznym Kolegium¹⁶⁶. Wprawdzie nie wszystkie pozycje wykorzystane przez G. Harrisa można tam odnaleźć, jednak ich zdecydowana część pojawia się w katalogu. W samym Londynie mógł

---

¹⁶⁵ Por. przykładowo: TH. RICHARDS, *Antiquae Linguae Britannicae Thesaurus*, Bristol 1753, s. xxix, czy J. THORPE, J. THORPE, *Registrum Roffense: or a Collection of Antient Records, Charters, and Instruments of Divers Kinds*, London 1769, s. 8.

¹⁶⁶ *Catalogue of the Books in the Library of the College of Advocates in Doctors' Commons*, London 1818.

prawnik korzystać także z bibliotek korporacji *common lawyers*, jak również z biblioteki Pałacu Lambeth. Wreszcie, niewykluczone, że już na wczesnym etapie swojej kariery cywilista dużo podróżował. Wydaje się bowiem, że pierwsze kościelne godności uzyskał wkrótce po przyjęciu do kolegium adwokatów. W takiej sytuacji miał zapewne nieograniczony dostęp do różnych bibliotek biskupich i katedralnych.

5. OCENY PRZEKŁADU GEORGE'A HARRISA

Pierwsze tłumaczenie *Institutiones* Justyniana na język angielski musiało spotkać się z jakąś formą reakcji osiemnastowiecznego świata literackiego i naukowego. Przekład G. Harrisa doczekał się trzech recenzji. Pierwsza ukazała się już w lipcu 1756 r. w „The Monthly Review”¹⁶⁷. Czas przygotowania recenzji był zatem wyjątkowo krótki, skoro swoją dedykację książki G. Harris podpisał 25 lutego 1756 r.¹⁶⁸ Książka musiała wejść zatem do obiegu księgarskiego nie wcześniej niż w marcu bądź w kwietniu. Analizowana recenzja podpisana została inicjałem „W.”.

Po obszernym wstępie, w którym recenzent wyraził swój zachwyt nad rzymską kulturą, sztuką wojenną, polityką i systemem rządów, wskazał wreszcie, że nic nie obrazuje wielkości Rzymu tak dobrze jak jego porządek prawny. Wielkość prawa rzymskiego zdecydowanie przekracza z kolei osiągnięcia starożytnych w zakresie zdobyczy militarnych¹⁶⁹. W ten sposób „W.” przystąpił do opisu *Institutiones*, wskazując na najważniejsze, jego zdaniem, wątki prawne ujęte w podręczniku, aby ostatecznie przejść do zrelacjonowania zawartości dzieła G. Harrisa. Recenzent wysoko ocenił wprowadzający szkic zatytułowany *A brief account of the rise of the Roman law*. Komentując jego treść, stwierdził, że jest on zaprezentowany bardzo „prawdziwie, rozwijająco i przyjemnie”¹⁷⁰.

---

¹⁶⁷ «Monthly Review or, Literary Journal» 15/1756, s. 1-18.

¹⁶⁸ G. HARRIS, *D. Justiniani Institutionum...*, s. vii.

¹⁶⁹ «Monthly Review», s. 2.

¹⁷⁰ *Ibidem*, s. 3.

Ocenę przekładu rozpoczął z kolei recenzent od przytoczenia wybranych przygodnie *passusów*¹⁷¹. Następnie skomentował je, wskazując, że G. Harris poradził sobie z zawilosciami języka i „wyraził je z równą stosownością i przejrzystością”¹⁷². Z uznaniem wypowiedział się również „W.” na temat komentarzy czynionych przez cywilistę. Zauważył, że służą one konkretnemu wyjaśnieniu poszczególnych terminów, nie są zaś „tylko świecidelkami nieużytecznej nauki”. Recenzent określił także komentarze G. Harrisa jako „pouczające i rozważne”¹⁷³. Dalej „W.” przytoczył obszernie kilkanaście komentarzy¹⁷⁴, wskazując między innymi ich komparatystyczny charakter.

W podsumowaniu autor recenzji wskazał, że dzieło G. Harrisa jest „szczególnie dostosowane do doskonalenia się młodych studentów prawa, dla potrzeb których wydaje się przede wszystkim przewidziane. Równocześnie warto, aby [zostało] uważnie przeczytane przez każdego gentelmana, który może ukształtować słuszne pojęcie polityki społecznej Rzymian, jak również zdobyć, w tym samym czasie, porównawcze spojrzenie na naszą własną [politykę społeczną]”¹⁷⁵.

Niecały rok później, w kwietniu 1757 r. opublikowana została druga recenzja tłumaczenia G. Harrisa. Jest ona o tyle wyjątkowa, że wydana została w Niemczech, w lipskim czasopiśmie „*Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen*”¹⁷⁶. Zainteresowanie angielskim tłumaczeniem *Institucji* na kontynencie budzi zdziwienie. Wydaje się jednak, że pokazuje ono doniosłość wydarzenia, jakim był przekład justyniańskiego podręcznika na nowożytny język narodowy. Ponadto anonimowy autor recenzji zwrócił uwagę na przedłożone przez cywilistę porównania prawa rzymskiego i angielskiego. Wskazał, że praca *Herr Harris* służyć będzie nie tylko anglikom, lecz także obcokrajowcom chcącym poznać mało znane, ale obszerne prawodawstwo angielskie¹⁷⁷. Rozeznanie re-

---

¹⁷¹ *Ibidem*, s. 3-7.

¹⁷² *Ibidem*, s. 8.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 8.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 8-18.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 18.

¹⁷⁶ «*Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen*» 31/1757, s. 273-275.

¹⁷⁷ *Ibidem*, s. 275.

cententa co do sytuacji angielskiej literatury romanistycznej musiało być zresztą stosunkowo dobre, gdyż na początku recenzji odnotował, że edycja G. Harrisa ukazała się rok po wydaniu fragmentarycznego tłumaczenia J. Taylora¹⁷⁸.

Ostatnia recenzja opublikowana została dopiero w lutym 1761 r. w angielskim czasopiśmie „The Critical Review, or Annales of Literature”¹⁷⁹. Późna data wydania recenzji została wyjaśniona na jej wstępie, gdzie recenzent zauważył, że pierwsze wydanie przekładu G. Harrisa wyprzedziło powstanie czasopisma. Stąd okazją do przygotowania opinii na temat tłumaczenia stała się druga jego edycja.

Niemal dwie pierwsze strony recenzji poświęcone zostały zaprezentowaniu czytelnikowi doniosłości kodyfikacji Justyniana, jak również jej wpływu na porządki prawne różnych europejskich królestw i księstw. Ma się wrażenie, że recenzent wykorzystał przy tym opisie liczące nieco ponad 100 lat dzieło sir Arthura Ducka pod tytułem *De Usu et Autoritate Iuris civilis Romanorum in Dominiis Principium Christianarum*. Recenzent omówił pobieżnie większość porządków prawnych przedstawionych przez siedemnastowiecznego cywilistę (z wyjątkiem krajów Europy środkowo-wschodniej)¹⁸⁰.

Następnie recenzent przeszedł do właściwej oceny przekładu G. Harrisa. Stwierdził, że „społeczeństwo jest wielce zobowiązane uczonemu tłumaczowi za oczyszczenie kanałów prowadzących do źródeł sprawiedliwości, wcześniej zatamowanych przez trudności i niejasności, do których zawsze dochodzi w przypadku martwych języków”¹⁸¹. Tłumaczenie zostało ponadto określone jako rzetelne i „nie nieeleganckie” (*not inelegant*), a ponadto wzbogacone komentarzami wyjaśniającymi niejasne pojęcia. Także i tym razem podkreślono, że znaczna część komentarzy zestawiała podobieństwa *common law* i prawa rzymskiego.

---

¹⁷⁸ *Ibidem*, s. 273.

¹⁷⁹ «The Critical Review, or Annales of Literature» 11/1761, s. 99-103.

¹⁸⁰ Ostatnio na temat dzieła sir Arthura Ducka por. Ł. MARZEC, *Między Rzymem, Dunajem a Murem Hadriana. Prawo rzymskie i Europa w De Usu et Autoritate Iuris civilis Romanorum in Dominiis Principium Christianorum (1653) Arthura Ducka*, Kraków 2015.

¹⁸¹ «The Critical Review», s. 100.

Niemniej, zdaniem autora recenzji, niektóre komentarze, dotyczące w szczególności terminów odnoszących się do prawa narodów i prawa naturalnego, są nieprecyzyjne¹⁸². Jako ilustrację recenzent wskazał rozważania G. Harrisa na temat statusu prawnego niewolników przybywających z kolonii do metropolii. Niezależnie jednak od tych uwag recenzent podsumował działania cywilisty w następujący sposób: „Nasz autor jest wolnym, rozsądnym i rozważnym tłumaczem”¹⁸³.

6. ZAKOŃCZENIE

Przekład autorstwa G. Harrisa, opublikowany po raz pierwszy w roku 1756, a następnie wielokrotnie wznawiany, współcześnie pozostaje raczej zapomniany. Analiza jego treści, jak również okoliczności wydania pozwalają nazwać go jednym z najważniejszych osiągnięć angielskiej romanistyki w XVIII stuleciu. Powtarzane często opinie na temat marazmu życia naukowego Anglii w tym okresie zostają skonfrontowane z pracą opartą na bogatej bibliografii źródłowej i literackiej. George Harris, praktyk i – używając współczesnego języka – pracoholik, oddał w ręce czytelników dobrze opracowane metodologicznie dzieło, które służyć miało angielskojęzycznym adeptom prawa rzymskiego blisko 100 kolejnych lat.

O doniosłości przekładu świadczy również fakt, że zainteresowano się nim także na kontynencie. Pamięć o tłumaczeniu nie była zresztą chwilowa, na co wskazuje opublikowanie blisko pół wieku później, w roku 1800, nekrologu informującego o śmierci G. Harrisa.

Nie ulega wreszcie wątpliwości, że zdaniem wielu współczesnych tłumaczowi czytelników jego pracy najbardziej cenną jej częścią były komentarze, w których G. Harris obficie zestawił rzymskie i angielskie rozwiązania prawne. Fakt ten wart jest podkreślenia z tego przede wszystkim powodu, że G. Harris był cywilistą, nigdy niezwiązanym z praktyką *common law*.

---

¹⁸² *Ibidem*, s. 101.

¹⁸³ *Ibidem*, s. 103.

NAJSTARSZE ANGIELSKIE TŁUMACZENIE 'INSTITUTIONES' JUSTYNIANA

Streszczenie

Romanistyka angielskojęzyczna doczekała się licznych przekładów źródeł prawa, w tym wielu tłumaczeń źródeł justyniańskich. *Institucje* Justyniana w samym XIX i XX w. doczekały się dziewięciu przekładów. Najstarsze angielskie tłumaczenie tego dzieła opublikowane zostało jednak już w roku 1756. Jego autorem był angielski cywilista, sędzia kościelny oraz kanclerz wielu anglikańskich diecezji George Harris.

Przekład, który był wielokrotnie wznawiany, obejmował bardzo wartościowe komentarze i uwagi tłumacza dotyczące podobieństw i różnic prawa angielskiego i rzymskiego. Współczesnego czytelnika zaskakuje również bogactwo wykorzystanej przez G. Harrisa literatury przedmiotu.

Warto odnotować także, że tłumaczenie G. Harrisa spotkało się z przychylnymi reakcjami recenzentów pracy zarówno w Anglii, jak i na kontynencie.

THE EARLIEST ENGLISH TRANSLATION OF JUSTINIAN'S 'INSTITUTES'

Summary

The scholarship on Roman law in English has accumulated a great number of the translations of the legal sources, including the Justinianic sources. Justinian's *Institutions* were translated nine times in the 19th and 20th centuries alone. The earliest English translation of this opus was published in 1756. The translator was George Harris, an English civil lawyer, ecclesiastical judge and chancellor of several Church of England dioceses.

Harris' translation, which went through several editions and re-issues, also contained the translator's invaluable commentaries and notes on the similarities and differences between English and Roman law. The modern reader may be surprised by the abundant bibliography Harris cites.

Harris's translation received good English and Continental reviews.

Słowa kluczowe: prawo rzymskie; Justynian; Anglia; tłumaczenie.
Keywords: Roman law; Justinian; England; translation.

Literatura

- BECK VARELA L., *Vinnius. Commentary on the Institutes*, [w:] S. DAUCHY, G. MARTYN, A. MUSSON ET AL., *The Formation and Transmission of Western Legal Culture. 150 Books that Made the Law in the Age of Printing*, Cham 2016, s. 197-199.
- BRÜGGEMANN L.W., *A View of the English Editions, Translations and Illustrations of the Ancient Greek and Latin Authors with Remarks*, I, Stetin 1797.
- Catalogue of the Books in the Library of the College of Advocates in Doctors' Commons*, London 1818.
- Chancellors of the Diocese of Bangor, «Old Wales» 1.7/1905*, s. 218-221.
- COOPER TH., *Cooper, Thomas (1759-1840)*, [w:] DNB, XII, s. 151-152.
- COOPER TH., *The Institutes of Justinian. With Notes*¹, Philadelphia 1812.
- COURTNEY W.P., *Lee, Sir George (1700-1758)*, [w:] DNB, XXXII, s. 353-354.
- FARRINA W., *The Afterlife of Adam Smith. The Influence, Interpretation and Misinterpretation of His Economic Philosophy, 1760s-2010s*, Jefferson, NC 2015.
- FREND W., *An Account of the Proceedings in the University of Cambridge, against William Frend, M.A.*, Cambridge 1793.
- HALLIFAX S., *An Analysis of the Roman Civil Law*², Cambridge 1775.
- HARRIS G., D. 'Justiniani Institutionum Libri Quatuor'. *The Four Books of Justinian's Institutions, Translated into English, With Notes*, London 1756.
- HARRIS G., D. 'Justiniani Institutionum Libri Quatuor'. *The Four Books of Justinian's Institutions, Translated into English, With Notes*², London 1761.
- HARRIS G., D. 'Justiniani Institutionum Libri Quatuor'. *The Four Books of Justinian's Institutions, Translated into English, With Notes*, Oxford 1811.
- HARRIS DR. [G.], *Institutiones or Elements of Justinian, In Four Books. Translated from the Original Latin*, London 1814.
- HAYDN J., OCKERBY H., *The Book of Dignities; Containing Lists of the Official Personages of the British Empire*, London 1890.
- HOOKE N., *Roman History, From the Building of Rome to the Ruin of the Commonwealth*⁴, II, London 1756.
- «Intelligenzblatt der Allgemeinen Literatur-Zeitung» 76/1800.
- Justinian's Institutes*, trans. P. BIRKS, G. McLEOD, Ithaca, NY 1987.
- KORPOROWICZ Ł.J., *Was the Roman Catholic Canon Law Studied in Eighteenth Century England?*, «Studia Prawno-Ekonomiczne» 108 (w druku).

- LEE S., *Harris, George (1722-1796)*, [w:] DNB, XXV, s. 2.
- MALONE D., *Cooper, Thomas*, [w:] *Dictionary of American Biography*, II, New York 1950, s. 414-416.
- MARZEC Ł., *Między Rzymem, Dunajem a Murem Hadriana. Prawo rzymskie i Europa w 'De Usu et Autoritate Iuris civilis Romanorum in Dominiis Principium Christianorum'(1653)* Arthura Ducka, Kraków 2015.
- MATHEW G., *A Sermon Preached at the Anniversary Meeting of the Stewards of the Sons of the Clergy*, London 1815.
- «Monthly Review or, Literary Journal» 15/1756, s. 1-18.
- «Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen» 31/1757, s. 273-275.
- RICHARDS TH., *'Antiquae Linguae Britannicae Thesaurus'*, Bristol 1753.
- SHADWELL CH.L., *Registrum Oriense. An. Account of the Members of Oriel College, Oxford*, II, London 1902.
- SQUIBB G.D., *Doctors' Commons. History of the College of Advocates and Doctors of Law*, Oxford 1977.
- SYRETT D., *The Royal Navy in European Waters During the American Revolutionary War*, Columbia, SC 1998.
- TAYLOR J., *Elements of Civil Law*, Cambridge 1755.
- The Annual Register, or a View of the History, Politics, and Literature, Of the year 1759*, London 1760.
- The Annual Register for the Year 1796. Chronicle*², London 1807.
- The Civil Law Including the Twelve Tables, the Institutes of Gaius, the Rules of Ulpian, the Opinions of Paulus, the Enactments of Justinian, and the Constitutions of Leo*, Cincinnati 1932.
- «The Critical Review, or Annales of Literature» 11/1761, s. 99-103.
- The Correspondence of Robert Dodsley, 1733-1764*, ed. J.E. TIERNEY, Cambridge 1988.
- The Institutes of Gaius and Justinian, the Twelve Tables, and the CXVIIIth and CXXVIIth Novels, with Introduction and Translation*, trans. T. LAMBERT MEARS, London 1882.
- The Institutes of Justinian*, trans. J.B. MOYLE, Oxford 1883.
- The Institutes of Justinian Edited as a Recension of the Institutes of Gaius*, trans. TH. ERSKINE HOLLAND, Oxford 1873.
- The Institutes of Justinian. Illustrated by English Law*, trans. J. WILLIAMS, London 1883.
- The Institutes of Justinian. Text, Translation and Commentary*, trans. J.A.C. THOMAS, Cape Town 1975.

- The Institutes of Justinian with English Introduction, Translation, and Notes*, trans. TH. COLLETT SANDERS, London 1853.
- The Institutes of Justinian with the Novel as to Successions*, trans. W. GRAPEL, Calcutta-Cambridge 1855.
- The Royal Kalendar: Or, Complete and Correct Annual Register for England, Scotland, Ireland, and America for the year 1796*, London 1796.
- THOMAS L., Harris, John (1680-1738), bishop of Llandaff, [w:] *Dictionary of Welsh Biography*, London 1959 (<http://wbo.llgc.org.uk/en/s-HARR-JOH-1680.html>; dostęp 18 kwietnia 2018 r.).
- THORPE J., THORPE J., *Registrum Roffense: or a Collection of Antient Records, Charters, and Instruments of Divers Kinds*, London 1769.
- WENWORTH J., *A Complete System of Pleading*, VI, London 1798.
- YALE D.E.C., *A Historical Note on the Jurisdiction of the Admiralty in Ireland*, «Irish Jurist» 3/1968, s. 146-161.